

YAXIN ŞƏRQDƏ NEFT BÖHRANLARI VƏ ONLARIN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

TALEH ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və
iqtisadiyyat fakültəsi, bakalavr

E-mail: taleheliyev2020t@gmail.com

GİRİŞ

Adətən, neft dedikdə, ağlımıza qara rəngli maye gəlir və biz onun əhəmiyyətini yalnız bir yanacaq növü kimi dərk edirik. Lakin bu fikir yanlışdır. Bu sehirlə maddə demək olar ki, insan həyatının hər yerindədir. Plastikdən hazırlanmış bütün məhsullarda, yundan olmayan geyim məhsullarında, kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələrdə, boyalarda, hətta günəş qoruyucu kremlərdə də neft vardır. Maraqlı bir nüansdır ki, neft yalnız avtomobilin benzin çəninə deyil, 135 hissəsində istifadə olunur. Yəni avtomobil nəinki neftsiz işləmir, həmçinin neft olmadan istehsal edilə bilməz. Neft istehlakının miqdarı hər il 1 milyon barel artır. Hər il neftə olan tələbatın ötən illərlə müqayisədə artması indiki dövrdə neftin dünya iqtisadiyyatı üçün nə dərəcədə böyük önəm kəsb etdiyini bir daha ortaya qoyur. Bu faktları öyrəndikdən sonra neftin əhəmiyyətini və neft uğrunda mübarizələri daha yaxşı dərk edirik. Neftin əhəmiyyəti və istifadə olunması uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Əvvəla, neft dünyamızın milyonlarla illik dövrünün məhsuludur və milyonlarla il ərzində formalaşmışdır. Ona görə də neftin tarixi əslində milyonlarla il əvvələ gedib çıxır [18].

Neft ilk dəfə məhz Yaxın Şərqdə eramızdan əvvəl III-II minillikdə Mesopotamiyada müşahidə olunan yarı-qatı və palçıqlı bir mayenin yerdən sızması nəticəsində müşahidə olunmuşdur. Həmin dövrdə bu mayedən Babil şəhərində divarların, qüllələrin tikintisində istifadə edilmişdir. Qədim Misirdə mumyaların və Bizansın məşhur silahı olan "Rum atəşinin" hazırlanmasında da neftdən istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə neftin önəmi artmış, XIX əsrdə dünya miqyasında geniş istifadə olunmuşdur. Buna səbəb isə Sənaye inqilabı idi. Sənaye inqilabı Qərbdə meydana gəldi, neft isə Şərqdə idi. Bunun nəticəsində iri sənaye dövlətlər sənayesini daha da inkişaf etdirmək üçün neftə olan tələbatını Yaxın Şərqdən qarşılamağa başladı.

Müasir dünyamızda kaos və münaqişənin ən çox baş verdiyi, zəngin tarix və resurslara malik olan region Yaxın Şərq hesab edilir. Məhz bu zənginliklərə görə də tarix boyu böyük güclərin maraqları bu

ərazidə toqquşmuşdur. Yaxın Şərqi ən əhəmiyyətli hala gətirən isə neftlə zəngin olmasıdır. Məqalədə dünyanın mərkəzi sayılan və tarixin ən ziddiyyətli regionu olan Yaxın Şərq, həmçinin Yaxın Şərqi tarixində xüsusi çəkiyə malik olan neft böhranları haqda məlumatlar öz əksini tapmışdır. 1973-1974, 1979-1980, 1990-cı illərdə baş vermiş neft böhranları tarixin gedişatına ciddi təsir göstərmiş və tarixə önəmli siyasi proseslər kimi düşmüşdür.

ƏSAS HİSSƏ

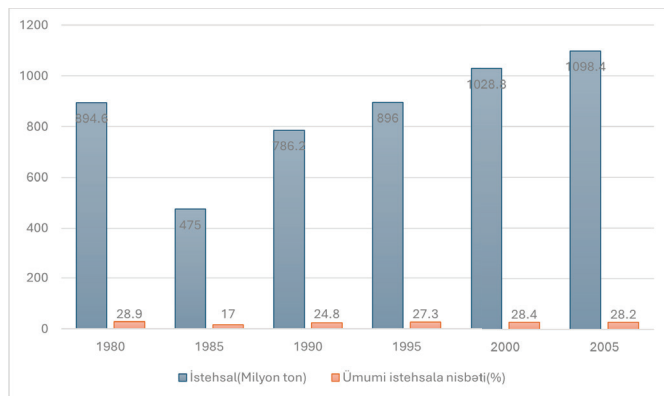
Neft ixracatında Yaxın Şərqi rol. Avropa dövlətləri neftə olan ehtiyacının 60%-ni, ABŞ 25%-ni, Yaponiya və Çin isə 70%-ni Yaxın Şərqdəki zəngin neft ölkələrindən qarşılayır. Səudiyyə Ərəbistan neftinin əsas alıcısı ABŞ və Yaponiyadır. Buna qarşılıq olaraq Səudiyyə Ərəbistanının Yaxın Şərqdəki rəqibi və ABŞ-nin əzəli düşməni İran isə Çinin enerji mənbəyi rolunu oynayır. Çin ABŞ sanksiyalarına baxmayaraq İran neftinin əsas alıcısıdır, hətta öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək naminə Səudiyyə Ərəbistanı-İran münasibətlərində vasitəçi qismində çıxış edərək bu iki dövləti barışdırmaq missiyası aparır.

Cədvəl 1.[17]

Ölkələr	Neft ehtiyatları (milyard barrel ilə)
Venesuela	302.810
Səudiyyə Ərəbistanı	266.260
Kanada	169.710
İran İR	155.600
İraq	147.220
Küveyt	101.500
BƏƏ	97.800
Rusiya Federasiyası	81.005
Liviya	48.373
ABŞ	40.220

Aşağıdakı cədvəldə isə İran, İraq, Suriya, Kuveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ ümumilikdə neft istehsalı və dünya neft istehsalı ilə müqayisəsi göstərilmişdir. Qrafikdən görüldüyü kimi Yaxın Şərqlin 6 ölkəsinin (İran, İraq, Suriya, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin) dünya neft istehsalına nisbəti son 40 ildə demək olar ki, dünya neft istehsalının dördüdə birini təşkil etmişdir. Hal-hazırda neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 1407 milyard bareldir. Bunun 48 faizinin Yaxın Şərqdə cəmləşməsi regionun zənginliyi və əhəmiyyətinin əsas nümunəsidir. Bu rəqəmlər bizə Yaxın Şərqlin önəmini daha yaxşı anlamağımıza kömək olur.

Cədvəl 2.[4]

Yaxın Şərq regionunun əhəmiyyəti: Orta Şərq XX əsrin əvvəllərində ortaya atılan yeni coğrafi anlayışdır. İlk dəfə 1902-ci ildə Amerika dəniz zabiti tərəfindən istifadə edilmiş bu ifadə (orta şərq) İkinci Dünya müharibəsinə qədər geniş şəkildə qəbul edilmədi. 1939-cu ildə Amerikada qurulan iqtisadi təşkilat olan Middle East Supply Center "Orta Şərq" terminini istifadə edilən hala gətirdi və o vaxtdan bəri bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmağa başlandı. Bu təşkilatın irəli sürdüyü "Orta Şərq" konsepsiyası Liviyadan Əfqanıstana qədər çox geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bu gün Orta Şərq (Ər. əl-Şərku'l-avsat) termini dar mənada işlədilir və Şərqi Aralıq dənizi ilə həmsərhəd olan ölkələr (Yunanıstan istisna olmaqla) və qonşu ölkələrə aid edilir. Məzmunu və sərhədləri dəqiq müəyyən edilə bilməyən başqa bir coğrafi anlayış olan Yaxın Şərq bu gün Orta Şərqlə eyni mənada işlədilir. Son illərdə Yaxın Şərq əvəzinə Cənub-Qərbi Asiya ifadəsini işlədənlər oldu, lakin bu, Yaxın Şərqi əvəz edə bilmədi. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, Yaxın Şərqlin özəyini müsəlman ərəb dünyası təşkil edir [16].

Yaxın Şərq regionu tarix boyu böyük güclərin marağını cəlb etmişdir. Buna müxtəlif səbəbləri aid etmək olar:

1) Bu region hər zaman zəngin resurslara malik olmuşdur.

2) 3 qitə - Avropa, Asiya və Afrika arasında dəhliz rolunu oynaması regionun strateji əhəmiyyətini artırmışdır.

3) 3 səmavi din olan İslam, Xristian və Musəvilikdə müqəddəs məkan sayılan Qüds şəhərinin bu regionda yerləşməsi.

- İslama görə-Qüdsdə olan Əl-Əqsa məscidi müsəlmanların ilk qibləsidir.

- Xristianlığa görə-İsa peyğəmbər Qüdsdə çarxıya çəkilmiş və onun qəbri burada yerləşir.

- Musəviliyə görə-Qüdsdə yerləşən və Süleyman peyğəmbər dönəmində inşa edilən məbədə aid olan "Ağlama divarının" ən müqəddəs yer sayılması.

Bu dinlərin hakim olduğu dövlətlər Qüdsü öz ərazisinə qatmaq üçün mübarizə aparmışlar. Miladdan əvvəl X əsrdə bu ərazilərdə yəhudilər İsrail krallığı adlanan dövlət qurmuş və Süleyman məbədinə inşa etmişdilər. Lakin Babil dövlətinin M.Ö 587-ci ildə istilasını ilə yəhudilər bu torpaqlardan sürgün olunmuş, məbədləri isə Babil imperatoru Navuxodonosorun əmri ilə dağıdılmışdır. Az müddət sonra Əhəməni imperatoru 2-ci Kirin yardımı ilə yəhudilər öz torpaqlarına qayıdaraq məbədlərini yenidən qurdular. Lakin, Roma imperiyasının Şərqə doğru genişlənməsi nəticəsində şəhər romalılar tərəfindən işğal olundu və yəhudilər yenidən təqib edildilər. 637-ci ildə şəhər Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olmuş və uzun müddət islam idarəsində qalmışdır. Müqəddəs şəhər 11-ci əsrdən etibarən Qüdsü xristianlaşdırmaq uğruna 9 Xaç (Səlib) yürüşünə məruz qalmış, təkcə 1-ci yürüşdə 60000-dən çox müsəlman öldürülmüşdür. Lakin xaç yürüşlərinin müsbət nəticələri də oldu. Bəzi avropalı mütəfəkkirlər sonralar Şərq və müsəlman cəmiyyətini elmdən uzaq adlandırırsa da yürüşlər nəticəsində Avropa məhz İslam mədəniyyəti ilə tanış olaraq inkişaf etdi, Müsəlman dünyası və Yaxın Şərqə isə ağır zərbə vuruldu. Xaç yürüşlərindən sonra Qüds və ətraf ərazilər ardıcıl olaraq Əyyubilər və Məmlüklər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Nəhayət, 1517-ci ildə şəhər və digər ərazilər Osmanlı sultanı II Səlim tərəfindən ələ keçirilmiş və Yaxın Şərqdə 400 illik sabitlik bərqərar olmuşdur.

1-ci neft böhranı (1973-1974). Osmanlı imperiyasının süqutu ərəfəsində Fələstin ərazisi İngilis mandatına keçmiş və tədricən İsrail dövlətinin yaradılması prosesi sürətlənmişdir. 1948-ci ildə İsrail dövlətinin yaranması ilə müasir günümüzdə qədər davam edən İsrail-Ərəb münaqişəsinin kökü qoyulmuşdur. İsrail dövləti hər tərəfdən Ərəb dünyası ilə "müha-

sirədə” idi. Bu İsrailin müstəqilliyini sual altına qoyurdu. Ərəb dövlətləri birləşərək 1948, 1956, 1967-ci illərdə İsrailə hücum etsələr də hər 3 müharibədə qazanan tərəf İsrail dövləti idi. 1973-cü ildə İsrail-Ərəb müharibələrində fərqli yeri tutan Yom-Kippur müharibəsi baş verdi. Bu müharibəni əvvəlkilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti isə İsrailin ilk dəfə məğlub olması idi. Yom-Kippur müharibəsi ilə siyasi ədəbiyyata “neft şoku və ya neft böhranı” ifadəsi daxil oldu. Neft əvvəlki İsrail-Ərəb münaqişələrində alət kimi istifadə olunsay da 1973-cü ildəki kimi effektiv olmamışdır. Bunun əsas səbəbləri ərəb dövlətləri arasında birliyin zəif olması və Qərbi dünyasının alternativ neft ölkələrinə yönəlməsi idi.

1967-ci il müharibəsində böyük məğlubiyyətə uğrayan ərəb dövlətləri nefti daha təsirli bir silah kimi istifadə etməyin yollarını axtarmış, Neft İxrac Edən Ərəb Ölkələri Təşkilatı (OAPEC) yaradılmışdır. Beləliklə, ümumi siyasətin yaradılması və strategiyanın müəyyənləşdirilməsi ideyasının təməlləri qoyulmağa başlandı. Bu vəziyyət Ərəb dövlətlərinin neft məsələsində birgə hərəkət etmək və bu üstünlükdən siyasi alət kimi istifadə etmək baxımından əhəmiyyətli bir təşəbbüs olmuşdur [3, s. 446].

15 oktyabr 1973-cü ildə Yom-Kippur müharibəsi zamanı Ərəb dövlətləri ABŞ-nin İsrailə dəstəyinə cavab olaraq neft embarqosunun tətbiqinə başladılar. Embarqo 2 istiqamətdə həyata keçirilirdi. Birinci istiqamət istehsal və ixracatın azaldılması, ikinci isə neft qiymətlərinin qaldırılması idi. Bunun nəticəsində neft qiymətləri 4 dəfə artdı. Bu hadisə tarixə 1-ci neft böhranı və ya 1-ci neft şoku adı ilə daxil oldu. 1973-cü ilin noyabrında ərəb ölkələri embarqonun əhatə dairəsini genişləndirərək, bu münaqişə qarşısında bitərəf olan Yaponiyayı da daxil etdilər. 1973-cü ildə neft Qərbi Avropada istifadə olunan enerji ehtiyatlarının 63%-ni, Yaponiyada 85%-ni, ABŞ-da isə 17%-ni təşkil edirdi. Bu səbəbdən ərəb ölkələrinin embarqo qərarı ilə neft beynəlxalq siyasət və iqtisadiyyatda mühüm sanksiya aləti kimi yerini aldı [12].

Böhran və embarqolar öz təsirini göstərdi. Tezliklə Avropa İsrailə təzyiq göstərdi və işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilməsini tələb edən bəyanat yaydı, ABŞ-nin xarici işlər naziri Henri Kissincer proseslərdə əsas rol oynayan Səudiyyə Ərəbistanı Kralı Fəysalı fikrindən daşındırmaq üçün onunla görüşsə də müvəffəq olmadı. Kral Fəysalın bir tələbi var idi: İsrailə dəstəyi dayandırmaq. Kissincer Ərəbistandakı neft quyularını bombalamaqla, dövləti və xalqı acıdan öldürməklə hədələdi. Kissincer bu təhdidi etdikdə Kral Fəysal tarixə düşəcək bu söz-

ləri söylədi: "Əlbəttə, neft quyularımızı bombalaya bilərsiniz. Amma unutmayın ki, biz də, atalarımız da xurma və dəvə südü ilə yaşamışıq, yəni də belə yaşaya bilərsiniz. Siz neftsiz yaşaya bilməzsiniz!".

Qısa müddətdə bütün dünyanı təsir altına alan 1973-cü il Neft böhranının nəticələrini belə sıralamaq olar:

- Neftin barel qiyməti 1 ildə 3 dollardan 12 dollara yüksəldi.
- Sənayesi inkişaf etmiş Qərbi Avropa və ABŞ-da xüsusilə avtomobil sektoru ciddi şəkildə zədələnib.
- Yaponiya bu böhranda ərəblərin tərəfini tutdu və İsrailə münasibətlərini ən aşağı səviyyəyə endirdi.
- İngiltərə ərəblərə qarşı embarqonu ləğv etdi və İsrailə silah embarqosu tətbiq etdi.
- Neftin qiymətinin davamlı olaraq artması nəticəsində Avropa ölkələrində istehsal olunan məhsullar artıb və bu da inflyasiyaya səbəb olub.
- ABŞ bu vəziyyət qarşısında geri addım atmadı və lazım gələrsə Fars körfəzini vuracağını açıqladı [15].

1-ci neft şoku beynəlxalq münasibətlərdə heç zaman yaşanmamış və təəccüblə qarşılanan bir hadisə idi. Daim İsrail qarşısında məğlub olan Ərəb dövlətləri birlik nümayiş etdirmiş və öz zənginliyindən istifadə edərək İsrailə dəstək olan ölkələrin enerji təhlükəsizliyini təhdid etmişdi. Embarqolar öz nəticəsini vermiş, İsrailə olan dəstək günü-gündən azalırdı. İsrailə daim dəstək verən İngiltərə belə İsrailə silah embarqosu tətbiq etmiş və böhranda qarşı tərəfə kompromis getmişdir. Yalnız ABŞ öz “kiçik müttəfiqinə” sadiq qalmış, geri addım atmamışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq 1-ci neft böhranı iqtisadi və texniki cəhətdən Avropa və ABŞ-a ziyan vurmuş, əsas da avtomobil sektorunu zədələmişdir. Birinci neft böhranı nəticəsində baş verən durğunluqla əlaqədar olaraq şirkətlərin iflası ABŞ-da 30 faizdən, Böyük Britaniyada isə 60 faizdən çox artmışdır. Bu iflas dalğası bütün dünyada bir çox bankları və maliyyə institutlarını məhv etmişdir [2, s.84].

Neft böhranı Qərbin sənayeləşmiş dövlətlərini neft idxalından asılı olduqlarını acı bir şəkildə dərk etməyə məcbur etdi. Buna görə də onlar xammala qənaət etməyə və yeni enerji mənbələrini (külək, günəş, nüvə enerjisi) inkişaf etdirməyə çalışdılar. Həmçinin resursların qorunması ilə bağlı mübahisə başladı və bu günə qədər davam etməkdədir [13].

Ərəb ölkələrinin neft embarqosu praktikası real uğur qazanmadı. Ərəb ölkələrinin həyata keçirdiyi neft embarqosu və hasilatın azaldılması siyasəti İsraili dəstəkləyən ölkələri cəzalandırmaq məqsədi daşısa da, bütün dünya bundan çox təsirləndi. İnk-

şaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr birlikdə bu böhrandan təsirlənmiş və təsiri açıq şəkildə hiss edilən böhran səbəbindən inflyasiya artmış, artım templəri azalmış, tədiyyə balansının kəsiri artmışdır. Neftin qiymətinin qəfil artması təklif şoklarına səbəb olsa da, tələbdə dəyişiklik olmamışdır. Bu kimi səbəblərdən qiymətlərin ümumi səviyyəsi yüksəlkən iqtisadi daralmalar yaşanmışdır. Şirkətlərin borc yükü artmış, dünya ticarətinin həcmi azalmışdır. İşsizlik isə İkinci Dünya müharibəsindən bəri ən yüksək həddə çatmışdır. Bir tənəzzül dövrü başlamış və bu tənəzzül Böyük Depressiyadan sonra ən ciddi tənəzzüldür [8 s.11].

2-ci neft böhranı (1979-1980). XX əsrin 70-80-ci illəri dünya tarixinə bir çox iz salan hadisələrə şahidlik etmişdir. Yom-Kippur müharibəsi, 1-ci neft şoku, SSRİ-nin Əfqanıstana müdaxiləsi, Türkiyə Respublikasının Kiprə ordu yeritməsi, İran İslam inqilabı, İran-İraq müharibəsi və s. Bu hadisələrin bir çoxu da dünyanın ən hərəkətli və ziddiyyətli regionu olan Yaxın Şərqdə baş vermişdir. Belə hadisələrdən biri də 2-ci neft böhranı idi.

2-ci neft böhranı İranın daxili qarışıqlıqdan İslam Respublikasına keçidi ilə başladı. İnqilabdan sonra ölkədə neft hasilatının azalması dünyada çaxnaşmaya səbəb oldu və bu birinci böhranın təsirlərini aradan qaldıra bilməyən dünyada həyəcana səbəb oldu. İranda hasilat cəmi 4 faiz azaldığı halda, neftin qiyməti 20 dolları ötdü. Bundan dərhal sonra 1980-ci ildə İran-İraq müharibəsi başladı. Bunun nəticəsində iki ölkənin neft hasilatı ildə 6,5 milyon barel azalaraq sutkada 1 milyon barelə düşdü. Qlobal hasilat 10 faiz azaldıqda isə bu dəfə neftin qiyməti 35 dollara çatdı [14].

Tarixin gedişatına ciddi şəkildə təsir göstərən 2 inqilab olmuşdur. Böyük Fransa İnqilabı (1789-1799) və Bolşevik İnqilabı (1917). İran İslam İnqilabı adları çəkilən digər 2 inqilab qədər geniş əhatəyə malik olmasa da dünya tarixində önəmli hadisələrdən biri sayılır. İnqilab Yaxın Şərqdə baş versə də bütün dünyaya təsir göstərən bir hadisə idi. İnqilabın beynəlxalq nəticələrindən biri də ABŞ-da seçkilər zamanı Cimmi Karterin yenidən prezident seçilməməsi idi. İran İslam İnqilabı qalib gəldikdən sonra ölkədə şəriətlə idarə olunan islami bir rejim quruldu və qərblə əlaqələr tamamilə kəskinləşdi. Çünki İnqilab tərəfdarları ölkədəki problemlərin səbəbini birbaşa olaraq Qərbdə görür, Şah Məhəmməd Rza Pəhləvinin buna göz yummasını kəskin tənqid edirdilər. Xomeyni İranda idarəetmənin başına gələrək “nə Şərq, nə Qərb, yalnız İslam respublikası” prinsipi

ilə ölkəni idarə etməyə başladı. ABŞ-nin regiondakı 1 nömrəli müttəfiqi hesab olunan şahı devirməsi nəticəsində 2 ölkə arasında münasibətlər kəskinləşdi. 4 noyabr 1979-cu ildə bir qrup tələbənin ABŞ səfirliyinə hücum edərək 52 diplomatı əsir götürməsi ilə ABŞ-la münasibətlər ən çətin dönməyə daxil oldu.

İran-İraq arasında sərhəd problemi olsa da 1975-ci ildə Əlcəzairdə keçirilən konfransda tərəflər razılığa gəlmiş və müqavilə imzalanmışdır. Bu iki ölkə arasında problem məhz sərhəddin bir hissəsini təşkil edən Şəttül-ərəb çayı boyunca zəngin neft yataqlarının olması idi. 1980-ci il 22 sentyabrda İranda inqilabın baş verməsindən sonra İnqilabın İraq ərazisinə nüfuz etməsinin qarşısını almaq və İranın zəngin neft yataqlarını ələ keçirmək məqsədi ilə İraq ordusu İran ərazisinə genişmiqyaslı hərbi müdaxiləyə başladı. Başlıca məqsəd bunlar olsa da müharibənin səbəblərinə bir sıra amilləri aid etmək olar:

- 1) ərəb-fars etnik konflikti,
- 2) şiə-sünni qarşılıqlı düşmənçiliyi,
- 3) Səddam Hüseyn və Xomeyni arasında olan şəxsi qarşılıqlı düşmənçilik,
- 4) hər iki dövlətin dünya bazarında neft ixrac etməsi uğrunda rəqabət.

Digər tərəfdən, İraq İranı məğlub edərək, İranın Tehrandan sonra ikinci ən mühüm sənaye bölgəsi qəbul edilən Abadan, Bəndər Xomeyni, Xürrəmşəhr, Əhvaz və s. təbii qaz və neft ehtiyatlarının yerləşdiyi Xuzistan bölgəsində yaşayan təxminən 1,5 milyon ərəb xalqına muxtariyyət vermək, bu mühüm neft və sənaye mərkəzini İranın əlindən almaq məqsədi güdüdü [7, s.546].

Amerika və İsrail ilk seçim olaraq müharibədə olan hər iki dövlətin tükənməsini hədəf almış, bunu edərək regiondakı maraqlarını və İsrailin milli təhlükəsizlik mülahizələrini ön planda tuturdu. Əslində Amerika öz ehtiyacının yalnız 4%-ni Körfəz neftindən ödəyirdi, lakin Yaponiya və onun Qərbi Avropa tərəfdarları Körfəz neftindən çox asılı idilər və buna görə də onların itkilərinin nəticələri o dövrdə Amerikanın maraqlarını çox narahat edirdi [9, s.268-269]. ABŞ bu müharibədə silah sataraq qazanc əldə etsə də, öz enerji təhlükəsizliyi uğrunda müharibənin bitməsinə istəyən aktorların sayı daha çox idi. Çünki Yaxın Şərq nefti ABŞ-nin neft idxalatının 35 faizini, Qərbi Avropa dövlətlərinin 61 faizini, Yaponiyanın isə 72 faizini təşkil edirdi.

1979-80-ci illərdə neft böhranı zamanı inkişaf etmiş ölkələr öz enerji sistemlərində və iqtisadi strukturlarında apardıqları transformasiyalar sayəsində ilkin olaraq cari hesab kəsiri yaşasalar da qısa

müddətdə bərpa etdilər. İnkişaf etməmiş ölkələr isə birinci neft böhranının iqtisadi nəticələrinə bənzər ciddi borclar içində ilişib qaldılar [6, s.525].

İlk neft böhranından ağır zərbə alan ABŞ ikinci zərbəni 1979-cu ildə İran İslam İnqilabı ilə aldı və neftin bir barelinin qiyməti 40 dollara çatdı. Ardıcıl zərbəylə böyük iqtisadi ziyan görən ABŞ Alyaska ştatında neft yataqları kəşfləri etməklə öz ehtiyatlarını tapmağa və xarici neftdən asılılığını azaltmağa çalışırdı. Bundan əlavə, nəhəng Amerika neft şirkətlərinin beynəlxalq əməliyyatlarına dəstək verdi və onların neft hasilatını artırmasına zəmin hazırladı. Bu böhranları yenidən yaşamaq istəməyən ABŞ böyük neft ehtiyatlarına malik Yaxın Şərqi (Körfəz ölkələri) xarici və enerji siyasətinə daxil etdi. ABŞ-in o zamankı prezidenti Cimmi Karter 1980-ci il yanvarın 23-də Karter Doktrinası olaraq tarixə düşən siyasəti təqdim etdi:

“Mövqeyimizi açıq ortaya qoyaq: Fars körfəzi regionunda nəzarəti ələ keçirmək üçün hər hansı kənar müdaxilə cəhdi Amerika Birləşmiş Ştatlarının həyati maraqlarına hücum kimi qiymətləndiriləcək və bunu əngəlləmək üçün hərbi güc də daxil olmaqla hər tədbiri görəcəyik” [5].

3-cü neft böhranı(1990). 1-ci və 2-ci neft böhranları arasında heç bir əlaqə olmasa da 3-cü neft böhranını 2-ci neft böhranının nəticəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür.8 illik İraq-İran müharibəsi nəticəsində iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə və borc bataqlığına düşən Səddam Hüseyin 2 avqust 1990-cı ildə çarəni Küveyti ölkəsinin 19-cu bölgəsi elan edərək işğal etməkdə gördü. Bu hadisə tarixə Körfəz müharibəsi adı ilə daxil oldu.İraqın borclarının əksər hissəsi Səudiyyə Ərəbistanı və Küveytə aid idi.Səddam Hüseyin hər 2 ölkədən bu borcların silinməsinə tələb etsə də tələbi rədd edildi. Səddam bu tələbində səbəb kimi İraqın bütün Ərəb dünyasını İranın təhlükəsindən qoruma missiyası apardığını söyləyirdi. Həmçinin İraq hökuməti Küveyti dünya bazarına həddindən artıq neft çıxarması ilə günahlandırır. Belə olduqda neftin qiyməti düşürdü və bu gəlirləri tamamilə azalan İraqı daha da çətin duruma salırdı.

Səddamın məqsədi İranla müharibə zamanı əldə etdiyi dəstəyə arxalanaraq Küveytin zəngin neft ehtiyatlarını ələ keçirərək iqtisadi çətinliklərindən xilas olmaq və orduya daha çox sərmayə qoyaraq regionun super gücünə çevrilmək idi. Digər tərəfdən, Küveytin işğalı səssiz qalsaydı, əhəmiyyətli hərbi gücə malik olan İraqın regional, hətta global gücə çevrilməsi üçün yol açıları.Çünki Küveytin neft ehtiyatları ilə yanaşı, bütün dünyaya yayılmış

kapital gücü də var idi.İraq Küveytin neft ehtiyatlarını ələ keçirməklə, neft hasilatını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla öz hərbi gücünü inkişaf etdirmək üçün lazım olan maliyyə imkanlarını əldə etmiş olacaqdı.1991-ci ilin məlumatlarına görə, Küveyt və İraqın ümumi sübut edilmiş neft ehtiyatları 215 milyard barel idi.O vaxt sübut olunmamış 80-100 milyard barel civarında mümkün ehtiyatlar da bu məbləğə əlavə edildikdə,1990-cı il avqustun 3-də Səddam dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına malik olan ölkənin lideri və neft qiymətlərini təkbaşına müəyyən edən dövlət durumuna gəldi [10, s.334].

Qısa müddət ərzində İraq ordusu Küveyti işğal etdi, Küveyt əmiri Cabir əl-Əhməd əs-Sabah, ailəsi və digər hökumət nümayəndələri Səudiyyə Ərəbistanına qaçdılar. Küveytin işğalı ilə 3-cü neft böhranı başladı. Nəticədə, digər neft böhranlarında olduğu kimi, dünya neft bazarından 4 milyon barel neft birdən-birə geri çəkildi.Səudiyyə Ərəbistanı hasilat fərqi aradan qaldırmaq üçün gündəlik 3 milyon barel neft hasil etməklə, çatışmayan neftin dördü üçünü təmin etdi.Əlavə neftin geri qalanı isə Venesuela və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən təmin edildi [1, s.725].

Küveytin işğalının və İraqın yaratdığı Yaxın Şərq təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ABŞ-nin rəhbərlik etdiyi koalisiya qüvvələri yanvarın 17-də körfəzə 700 təyyarə göndərərək böyük bir hücum etdilər. İlk hava zərbələrindən sonra neftin qiymətində ciddi enişlər oldu və neftin barel qiyməti 30-40 dollardan 10 dollara qədər azaldı.Sonra bir neçə saat ərzində yenidən 20 dollara qalxdı.Amma bu qəfil qiymət qalxması və enməsinin dünya iqtisadiyyatında və maliyyə bazarlarında yaratdığı təsirlər neft böhranları aspektindən son dərəcə əhəmiyyətlidir [1, s.727].

Müharibənin İraq və Küveyt iqtisadiyyatlarına birbaşa zərərini anlamaq üçün müharibədən əvvəl 2,5 milyon barelə çatan Küveytin gündəlik neft hasilatının 400 minə qədər azaldığını xatırlamaq kifayətdir. Buna görə də dövrün qiymətlərinə görə, 1990-1991-ci illər arasında Küveytin illik itkisi 6 milyard dollara (indiki ilə müqayisədə 11 milyard dollar) çatmışdır. Müharibədən əvvəl 3 milyon barelə çatan İraqın gündəlik neft hasilatı 300 min barelə qədər azaldı. Dövrün qiymətlərinə görə, İraqın neft gəlirlərindəki itkisi 15 milyard dollara çatıb (indiki ilə müqayisədə 28 milyard dollar) [11].

Körfəz müharibəsindən sonra neft qiymətləri davamlı enmə mərhələsinə keçdi.Hətta 1990-cı illərin ortalarında son 21 ilin ən aşağı səviyyəsinə çatdı. Sonralar baş verən 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri,2003-cü ildə başlayan İraq müharibəsi,2008-ci

ildə yaşanan qlobal böhran zamanı da neft qiymətlərində kəskin dəyişiklik yaranmış, bəzən böhran səviyyəsinə çatmışdır.

Nəticə

Böhran yunan sözü olub, hərfi mənada dönüş nöqtəsi, qərar mənasını verir. Faktiki olaraq böhran gizli münaqişələrin partlamasıdır və buna görə də bəzən bu söz gözlənilməz nəticələr dövrü kimi də başa düşülür. Böhranların iqtisadi, siyasi, ekoloji, enerji, demografik kimi növləri vardır.

Neft böhranlarının 2 əsas xarakterik xüsusiyyəti var idi:

1) həm siyasi, həm iqtisadi, həm də enerji sferalarına aid olması,

2) əksər böhranlardan fərqli olaraq lokal və ya regional deyil, qlobal miqyasa yayılması.

Neft şokunun qısa müddət ərzində belə effekt yaratması məşhur deyimin nə qədər həqiqətə uyğun olmasını bir daha önə çıxardı. “Kim enerji resurslarına nəzarət edirsə, o, dünyaya nəzarət edir”.

Müasir dövrdə neft amili hər zaman önəmli olmuş, hətta nefti əldə etmək bəzi ölkələrin milli maraqlarından birinə çevrilmişdir. XX əsrin 2-ci yarısında Yaxın Şərqdən başlayan və bütün dünyaya təsir edən 3 neft böhranı baş vermişdir:

1) 1973-cü ildə Ərəb ölkələrinin neft ixracını məhdudlaşdırması və İsrailə dəstək verən ölkələrə embarqo tətbiq etməsiylə 1-ci neft böhranı baş vermişdir.

2) 1979-cu ildə İran İslam İnqilabının qalib gəlməsi və 1980-ci ildə İraq-İran müharibəsinin başlaması 2-ci neft böhranına səbəb oldu.

3) 1990-cı ildə İraqın Küveyti işğalı nəticəsində 3-cü neft böhranı kimi tarixə düşdü.

Bu böhranların hər birinin yaranmasının səbəbləri və kəskinliyi fərqli səviyyədə olsa da neftin qiymətinin artması hamısı üçün xarakterik xüsusiyyət idi. Neftin qiymətinin artması isə Qərbi üçün bir fəlakət idi. Buna görə də xüsusilə ABŞ neft böhranları zamanı əsas aktor olaraq gedişata nəzarət etməyə çalışmışdır.

İlk dəfə neft şokunun baş verməsi dünyada təəcüb doğuran hadisə idi. Buna görə də qarşı tərəflər (ABŞ, Kanada, Hollandiya, Böyük Britaniya və Yaponiya) bu prosesi anındaca həll etməyi bacarmadı. Neft böhranının və onun fəsadlarının qarşısının alınması uzun müddətə başa gəldi. Sonralar artıq Qərbdə, xüsusilə də ABŞ-da bu böhranlara adekvat cavab tədbirləri görmə qabiliyyəti formalaşdı. Bunlardan biri də 1975-ci ildə ABŞ-da Strateji neft ehtiyatının yaradılması idi. Ehtiyatların mövcud-

luğu sonrakı neft böhranlarının iqtisadiyyata mənfi təsirini xeyli azaltdı. Zaman keçdikcə ABŞ neft zəngini olan Ərəb dövlətləri ilə yaxınlaşdı, hətta bu ölkələrin bəzilərinin ərazisində hərbi bazalar yarandı. ABŞ-nin bu bazaları yaratmaqda 3 əsas məqsədi var idi:

1) Səudiyyə Ərəbistanı və digər Körfəz ölkələrini onların himayədarı olduğuna inandırmaq

2) Yaxın müttəfiqi olan İsraili qorumaq

3) Münaqişə vəziyyətində olan İrana gözdağı vermək

Bütün proseslərdən isə 2 qat qazanc əldə edən məhz ABŞ idi. O, Səudiyyə neftinin əsas alıcısı rolunu oynayır, sonra isə Yaxın Şərqdəki ziddiyyətli situasiyadan istifadə edərək Körfəz ölkələrinə böyük miqdarda silah sataraq neft üçün ödədiyi məbləği geri alırdı. Statistikaya baxdıqda görürük ki, 2022-ci ildə ABŞ-nin ən çox silah satdığı ölkələrin başında Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər dayanır. 4,63 milyard məbləğ ilə bu 3 ölkə ABŞ-nin silah ixracatının 54 faizini təşkil edir. Həmçinin, ABŞ Ərəb dövlətlərinin birləşərək yenidən neft şoku kimi hadisələri yaratmasının qarşısını almaq üçün onlar arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edir. 1978-ci ildə imzalanan Kemp-Devid müqaviləsi buna bariz nümunədir. Misirin İsraili müstəqil dövlət kimi tanıması Ərəb dövlətlərinin narazılığına səbəb oldu və onlar Misirlə əlaqələri kəsdilər.

2023-cü il 7 oktyabrda başlayan Həmas-İsrail müharibəsinin gedişində Səudiyyə Ərəbistanından olan rəsmilərin “Qəzzada atəşkəsi təmin etmək üçün nefti silah olaraq istifadə etməyəcəyik” demələri ABŞ-nin uğurlu siyasətinin nəticəsidir.

Siyasi proseslərə və tarixə nəzər saldıqda neft üçün böyük güclərin mübarizəsini daha aydın görürük. Tarix neft uğruna mübarizələrlə bağlı bir çox hadisəyə şahidlik etmişdir. Bəzi liderlər neft gəlirlərini xarici şirkətlərdən təmizləmək üçün mübarizə aparmış, bəziləri nefti bir alət olaraq siyasətdə istifadə etmiş, bəzən isə neft yataqlarını ələ keçirmək addımı atmışdır. Neft böhranlarının üzərindən xeyli müddət keçsə də bu mövzu daim aktual olmuş və araşdırma mövzusu kimi qalmışdır.

Açar sözlər: *Neft, Yaxın Şərq, Sənaye inqilabı, Neft böhranı, Embarqo.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Daniel Yergin, *Petrol, Para və Güç Çatışmasının Epik Öyküsü, Kamuran Tuncay (çev.), Türkiyə İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.*

2. Ernest Mandel, *Uluslararası Ekonomide İkinci Kriz, Yavuz Alagon (çev), Koral Yayıncılık, İstanbul, 1980*

3. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Cilt I: 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s. 726.*

4. Orta Doğu, *Petrol ve ABD (Mustafa Atiker, s. 21)*

5. *Petrolün Kısa Tarihi, Petrol Gerçekleri ve Türkiye (Mahir Kaya, s. 17.)*

6. Suat Parlar, *Barbarlığın kaynağı petrol, Anka yayınları, İstanbul, 2003*

7. Tayyar Arı . *Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2004.*

8. *The Economic Effects of the 1973 Oil Crisis and Stagflation Case (Prof. Dr. Salih Öztürk, Selin Saygın s. 12)*

9. Tuncer Topur. *Dipsiz Kuyu Ortadoğu ve Türkiye, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.*

10. Veysel Ayhan. *İmparatorluk Yolu Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu, Ankara: Nobel Yayınları, 2006.*

11. <https://www.indyturk.com/node/58891>

12. <https://medium.com/hariciye/1973-petrol-krizi-etkileri-ve-sonu%C3%A7lar%C4%B1-7ec1d90ad4a1>

13. <https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/radiowissen/soziale-politische-bildung/oelkrise-1970er-wirtschaft-fahrverbot-opec-100.html>

14. <https://www.ekoturk.com/haber/yakin-tarih-teki-petrol-krizleri/>

15. <https://www.haberturk.com/1973-petrol-krizi-nedir-neden-cikti-1973-petrol-krizi-nedenleri-sonuclari-ve-turkiye-ye-etkileri-hteg-3601333>

16. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ortadogu>

17. www.statisca.com

18. <https://uret.com.tr/petrol-tarihi-1/>

НЕФТЯНЫЕ КРИЗЫ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Ближний Восток всегда был регионом с наибольшим количеством войн и конфликтов в историко-геополитическом контексте. Этот регион исторически играл роль "пороховой бочки" и занимал уникальное место в истории. Будучи центром истории, культуры и религий, и с началом истории именно с этого региона, владение Ближним Востоком рассматривалось как владе-

ние контролирующей мировую силой. Однако то, что делает Ближний Восток еще более значимым для великих держав, - это нефть. Не случайно среди 10 стран с самыми богатыми нефтяными запасами в мире пять находятся именно на Ближнем Востоке. Важная роль нефти в военном, экономическом, транспортном и энергетическом секторах привлекла внимание крупных компаний и государств. Войны за "черное золото" - нефть, были развязаны, произошли перевороты и покушения. Поэтому нефть принесла народам Ближнего Востока не счастье и богатство, а войны и разрушения. В статье исследуются роль нефти, значение региона Ближнего Востока, первый нефтяной кризис (1973-1974), второй нефтяной кризис (1979-1980), третий нефтяной кризис (1990).

Ключевые слова: *Нефть, Ближний Восток, Промышленная революция, Нефтяной кризис, Эмбарго.*

OIL CRISES IN THE MIDDLE EAST AND THEIR IMPACT ON INTERNATIONAL RELATIONS

SUMMARY

The Middle East has always been a historical and geopolitical region marked by conflicts and contradictions. It has played the role of a "Powder keg" throughout history, holding a unique place as the center of civilization, religion, and the starting point of historical events. The possession of the Middle East has often been associated with wielding global power. However, what significantly elevates its importance for major powers is oil. Not coincidentally, five out of the world's ten richest oil-reserved countries are precisely located in the Middle East. The crucial role of oil in military, economic, transportation, and energy sectors has inflated the appetites of major corporations and states. Wars have been fought, coups executed, and conflicts ignited over the black gold, bringing not happiness and prosperity but rather war and turmoil to the Middle Eastern peoples. The article explores the role of oil, the importance of the middle east region, historical events such as the first (1973-1974), second (1979-1980), and third (1990) oil crisis.

Keywords: *Oil, Middle East, Industrial Revolution, Oil Crisis, Embargo.*